

Márkus Béla

Szólamból szólamra

■ Ha lelkes filológusként buzogna bennünk a becsvág, akkor sem tudnánk követni s elérni ama precíz monográfusok teljesítményét, akik szinte percnyi pontossággal rögzítették a két világháború közötti magyar költészet paradigmaváltásának időpontját. Az újabb kortárs irodalommal több a gond.

Nem kell ahhoz a teóriák iránt elszántan érdeklődőnek lenni (lásd Takáts József: *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”* In: Uő.: *Ismerős idegen terep*. Bp., Kijárat, 2007, 326–351.), hogy bizonyítsuk: napjaink irodalma, irodalmi élete semmilyen tekintetben sincs közel – főleg az irányvonalra, illetve a mintaképeket rögzítő listákra nézvést – a közmegegyezéshez. Sőt, talán sohasem állt távolabb attól, hogy – a kánonnak akár a képzőművészeti, akár a zenei értelmezését kölcsönkérve – megteremtse, megteremthesse azt az „eszményi arányt”, amely a különböző felfogások, értékrendek (nem egymás ellen, hanem) egymás mellett létezésének természetéből kialakulhatna, következhetne. Minden művészeti terület gazdagsága, sokszínűsége szenvedni kárát, ha beszűkülnek a szemlélet, ízlés szerinti választási lehetőségei.

A Szegedy-Maszák Mihály és Veres András szerkesztette *A magyar irodalom története* „nemzetnélküliség programja” Ács Margitnak is szemet szúrt. Egy tanácskozáson elhangzott előadása szerint megvalósulni látszik *Az író kiűzetése az irodalomból* programja (Hitel, 2013/4.). De lehet, a jövő paradigmaváltását vizionálva, az irodalom kiűzetése is a kulturális szférából. Erről azonban majd később, legvégül. Egyelőre az tűnhet föl, hogy ez az esszé is – igaz, bibliai teremtésképpel – a bűn és az erőszak képzetét kapcsolja az utóbbi évtizedek fejleményeihez. *Irodalmunk visszahódítása* – a tanácskozás ezen a címen zajlott.

Aligha meglepő, hogy hasonló körben mozog Tózsér Árpád, amikor a kritikai kánonképzések során és az irodalomtörténetek lapjain lefolytatott „esztétikai-hatalmi pereket” hozza szóba, mégpedig abban a (szintén a Tokaji Íróklubban elhangzott) előadásában, amelyik az újabb

kritika s műelemzés egy „kitűnő műszavát”, a „hagyománytörténet” emeli címbe (lásd *Hagyománytörténet 2013*. Magyar Napló, 2013/9.). A fogalom használata egyben ajánlat is: a paradigmaváltásokat a per, a kiűzetés, az áldozat eleve szembenállást feltételező s hordozó jelentéstartalmi helyett próbáljuk meg a művek és a magyarázói párbeszédeként értelmezni. Folyamatként, egyfajta „szakadatlan dialógusként”. Ahogy szólamból szólamra lépnek, térnek át, egymás szavának nem az elhallgattatására, hanem a meghallására, sőt követésére törekedve.

Másképp tehát, mint ahogy az utóbbi negyedszázadban, a posztmodern térhódítása idején történt. S mint ahogy több mint hatvan évvel ezelőtt, amikor a kulturális politika előírta: a magyar irodalomnak rá kell lépnie a szocialista realizmus útjára.

(*Szocialista realizmus és posztmodern?*) Az összevetésnek, a hasonlóságok keresésének alapja (s oka): 1945 után nem volt e két irányzat, művészeti iskolán kívül más, amelyik – a minapi tanácskozás, a *Paradigmák a művészetben* két előadóját idézve – akkora „agresszív önbizalommal” igyekezett volna elfogadtatni a maga „csaknem militáns eszmerendjét”.

Eszmerend, azaz egy irodalmi – a leggyakrabban stílusnak, de mozgalomnak is nevezett – paradigmának (mintának, szabálynak) a szűkebben művészetelméleti, tágabban ideológiai-politikai megalapozása.

A szocialista realizmus esetében: „népi demokráciánk proletárdiktatúrává fejlődésével kapcsolatban” felismerni és felmérni „ideológiai és kulturális elmaradásunk veszélyességét”, megteremteni a „proletárirodalom hegemoniáját”, miután a „proletár-osztályszempontot” követve sikerült „kidolgozni” „forradalmi-demokratikus vonalát.

Horváth Márton egyértelműen és határozottan fogalmazott: „Ki kell végre mondani: az ötéves terv meghatározza irodalmunk főirányát és fő témakörét is.” Az arisztokratikus „színvonalat” – folytatta a stíluseszmény dologával – „fel fogja váltani a magasabb rendű, fejlettebb,

demokratikus színvonal. Demokratikus irodalom: annyit jelent, hogy milliókhoz szóló, közérthető és közérdekű irodalom” (*Író-diplomaták*. Szabad Nép, 1949. április 17.).

A posztmodernizmus esetében: a pártkorifeusok eligazító szavai, útmutatásai helyett a finomabban iskolateremtőnek (Takáts József: *i. m.*), nyersebben zsandárnak (Radnóti Sándor: *A posztmodern zsandár*. In: *A piknik*. Bp., Magvető, 2000), egy-két publicisztikában a hazai posztmodern pápájának tartott-nevezett Kulcsár Szabó Ernő monográfiái, tanulmányai alapján szedni össze a nyolcvanas évek végétől „hódító” új paradigma jellegzetességeit. Ilyeneket, mint amiket a kommunista irodalomszemlélet meghaladásának, a „pragmatikus kód” érvénytelenítésének háttér-filozófiájaként Nyilasy Balázs már Kulcsár Szabó első könyvéből (*A zavarbaejtő elbeszélés*, 1984) kiemelt: „az egyetemes világgépválság” hozta „új emberi szituáltság”, az egzisztencia nem közösségi, hanem „individuális értelmű hangsúlyainak erősödése”. Megfellebbezhetetlen a kijelentés: „semmiféle szociális küldetés nem igazol olyan műalkotásokat, amelyekből hiányoznak az új emberi szituáltság egzisztenciaalkotó feltételei”. Nyilasy a hazai posztmodern leghatásosabb elméletése munkáiból két jellemző, koncepciót meghatározó és bizonyító szókapcsolatot emel ki: a nyelv uralhatatlanságának (másképpen: a „nyelvi megelőzöttségnek”, a Heidegger és Derrida fejtegette tételnek: „nem mi beszéljük a nyelvet, hanem a nyelv beszél bennünket”), illetve a személyiségazonosság lehetetlenségének elvét. Nincs hős, pláne pozitív, de individuum, személyiség se, van viszont „én”, megbontva, megsokszorozva, szétbontva, szétszórva (lásd Nyilasy Balázs: *A válságkultusz Patyomkin-falvai*. Hittel, 2013. április). Radnóti Sándor az Esterházy Péterről szóló monográfiát elemezve ellenvetéseit három esztétikai-poétikai probléma köré csoportosítja. Nem azonosul sem azzal az erőfeszítéssel, hogy ki kellene zárni a műalkotások jelentésének rögzíthető és azonosítható egyértelműségét, sem azzal, amit „*A referencia védelmében*” később Veres András is szóvá tett (uő. szerk. *Az irodalomtörténet esélye*. Bp., Gondolat, 2004), hogy ugyanis gyanú alá kellene vonni a művek világra vonatkoztatottságát, vonatkozathatóságát. Egyenesen paranoidnak tartja a „valóság”, a referencialitás kigyomlálásának igyekezetét, és avittas avantgardista gesztusnak az elbeszélésből a narratívának és a karakternek a száműzését.

Kézenfekvő kérdés: miért kerülhetett ki győztesként mind a két irányzat, stílus, paradigma.

A szocialista realizmus esetében nem vitás, hogy a hatalmi akarat, a pártállami szándék érvényesült. Ahogy azt egy beszélgetéssorozat, *A szocialista fordulat: ered-*

mények és ellentmondások (1949–1953) résztvevői közül főként Bélédi Miklós fejtegette, nem az irodalom belső mozgásából fakadt, hanem külső, adminisztratív intézkedések hozták magukkal (*Történelmi jelen idő*. Szerk. Bélédi Miklós. Bp., RTV–Minerva, 1981.). Mára már elfelejtett kifejezéssel, a „fordulat évé”-vel kapcsolják össze a kulturális élet strukturális átalakításán belül az irodalom intézményrendszerének (utónézetből felszámolással felérő) megváltoztatását. A folyóiratok – az *Újholdtól* a *Magyarokon át* a *Válaszig* – úgymond elhallgatását, ami lehetetlenné tevésükkel volt azonos, és nem – mint az *Újhold* esetében hosszú éveken át az önmitosz, a legenda fényesítette – betiltásukkal.

A posztmodern esetében vitathatatlan, hogy nem beszélhetünk a hatalmi akarat, (párt)állami szándék érvényesítéséről. Egyeduralkodóvá válása jórészt a rendszerváltoztatás után történt, ekkortól kezdett – mint hivatkozott dolgozatában Ács Margit összegzi – főként az egyetemeken és az akadémiai szinteken „szinte minden más irodalomértési módot” elfojtani vagy lappangásra kényszeríteni „a nyelvkritikai, recepció-esztétikai, narratológiai, hermeneutikai, dekonstrukciós stb. teóriaegyüttes”. A „pszeudotudományos premisszarendszer, gondolkozásmód, konceptualizációs módszer mára széles körben intézményesült, s az egyetemektől (képzési és kurzustervektől, doktori követelményrendszerektől) az irodalmi folyóiratokig, a középiskoláig mélységesen befolyásolja a magyar irodalmi gondolkozást” – állítja nagyon határozottan a maga is érintett és érdekelt Nyilasy Balázs (*i. m.*). Mindezt azonban túlzás lenne az iskolateremtő-zsandár-pápa Kulcsár Szabó Ernő hatalmával, szerepével, kiváltképp pedig közéleti pályafutásával szoros kapcsolatba hozni. Nem tűnt fel egyik kormányzó párt alapító tagjai között sem; nem osztotta azon írók, tudósok véleményét, akik szerint a demokrácia egyenlő volt Göncz Árpáddal; nem írt levelet Jospinnek, nem vett részt különböző „hecckampányokban”. Befolyása – pozícióit tekintve – szinte kizárólag az egyetemi és akadémiai ügyekre volt: tőle (is) függött egy-egy nagydoktori cím, egyetemi tanári kinevezés, akadémiai tagság. Ezért alakulhatott ki – noha nem a személye körül – a kilencvenes évek közepén, az ugyancsak Ács Margit összefoglalta vita az esztétizáló, illetve az egyetemi kritika hívei között a *Jelenkor*, a *Népszabadság*, valamint az *Élet és Irodalom* hasábjain, és ezért szerepelhetett nagy nyomtatékkal a hatalom akarásának és birtoklásának vádjá.

Két dologhoz azonban aligha férhet kétség.

Az egyik, hogy – Bezeckzy Gábor könyvének (*Irodalomtörténet a senkiföldjén*. Pozsony, Kalligram, 2008)

címével nyelvjátékot űzve – ha úgy ítélnék is meg Kulcsár Szabó munkásságát, mint aki az irodalomtörténet senkiföldjén szántott és vetett, a termés mégis a magyar irodalom hasznára vált. Új aspektusokat nyerhetett, gazdagodott az irodalomértés – ezt *Az író kiűzetése az irodalomból* szerzője is elismeri. Azzal együtt, hogy az irodalmi közélet a posztmodern „teóriaegyüttes” uralkodása idején is őrzött valamennyit az interpretáció hagyományos módszereiből, fogalmazásmódjából, s nem azt gondolta, mint Kulcsár Szabó Varga Lajos Mártonnal beszélgetve, hogy „az irodalom legyen csak irodalom”, hanem hogy „az irodalomról szólva az irodalmat körülvevő életzónák problémáiról is állást kell foglalnia”.

A másik, hogy bármekkora hangsúllyal került is szóba a hatalom formális vagy informális volta, a Kulcsár Szabó reprezentálta egyetemi kritika hívének és munkásságának szegődni nem volt kényszer. Nem volt tagrevízió – ha csak a Magyar Írószövetségből az 1990-es Csoóri-vita, majd a 2004-es Döbrentei-hecc után kiváltakat, illetve a Szépiírók Társaságának létrejöttét nem tekintjük mint önkéntes formát. Nem szűntek meg folyóiratok – csak átalakultak, feladták nyitottságukat, többféle ízlés, szemlélet iránti érzékenységüket, már-már szépirodalmi jellegüket is, az irodalomelméleti közlemények javára, amire talán az *Alföld* a legszembetűnőbb példa. Hogy kiadók lehetetlenültek el, hogy a Magvető mellett nem maradt talpon a Szépirodalmi? – lettek helyettük újak és újak. Külső kényszer tehát, mint a szocialista realizmus esetében, itt nem játszhatott szerepet. Ha pedig nem, akkor önként, bizony, dalolva vállalta s hirdette mindenki azokat a teóriákat – az én széthasadásától az uralhatatlan nyelven át a valóságvonatkozások eltörléséig –, amelyek éppúgy dogmáknak bizonyulnak, éppúgy sematizmus-hoz vezetnek, mint a pozitív hős, a közérthetőség vagy az osztályharcos pártosság kategóriái.

(*Módosulások, váltások*) A dogmatikus felfogás agresszivitása, militáns volta, persze nem zárja ki a paradigmák szerkezetének lassú módosulásait, a kánon szólamai polifon voltának fölerősödését. Ám azt sem, hogy az arányok és a hangerők helyenként, térségekként mások és mások. Például a határon túli magyar irodalmakat tekintve. Ennek az elfogadásához persze az kell, hogy a ma (is) kisebbségi helyzetben lévő irodalmainknak a „mássága” elismertessék. Hogy ne tagadják – például olyan jeles alkotók, mint Grendel Lajos vagy Szilágyi István –, hanem úgy fogják fel, mint amelyek egyszerre részei, sajátjai és idegenjei az anyanyelvű kultúrának. Ahogy ezt idevágó tanulmányában Orcsik Roland (*Kentaur-irodalom*. Helikon, 2006. július 25.) Deleuze és Guattari munkáira,

valamint Végel László *Gyökerek az idegenségben* című eszszéjére hivatkozva fejtegeti. Az utóbbiból ezt a passzust emelve ki: „Valójában a kognitív helyzet szüli a kisebbségi irodalmak másságát saját nemzeti irodalmukon belül. Nem a téma, miként sokan hiszik, sem az, hogy hol született, hanem az teszi a kisebbségi író kisebbségi íróvá, hogy a nyelv, amellyel megteremti műveit, más nyelvek mindennapi reflexeiben, feszültségében él; hogy a peremen élő nyelv tudja, hogy a dolgoknak mindig van egy másik párhuzamos neve. Ezt a másságot nem lehet »integrálni«, mert akkor elvész”.

Mindennek elővetésére azért volt szükség, mert segíthet megérteni azt az ütemkülönbséget, ahogy a kisebbségi irodalmaink szólamai beléptek a szocialista realizmus kánonjába, illetve ahogy ki-kiléptek belőle.

Ha a hazai különböző szocialista antológiákat (*A munkás könyve*, 1939; *12 költő*, 1940; *Tollal és szerszámmal*, 1941; *Munkások*, 1941) nem számítjuk, az ütemelőző alighanem a romániai magyar irodalom volt: már 1945-ben megjelentek Aradon, mégpedig a Demokrata Népiírók kiadásában „a” proletárköltők versei, *Antológia* címmel.

Ez arról a Szekfű Gyula ajánlásával a Szikra kiadta 1947-es kötetről sem mondható el, amelyik a *Magyar írók a szovjet népről* címet viselte, s amelyiknek azonban van egy-két érdekessége. Nemcsak az élre emelt Ady-vers, *A csillagok csillaga*, hanem például a záró közlemény, Füst Milán Lenin-verse, *A jelenés* is. Ütemelőzőnek számít viszont 1947-ből a *Téglák, barázdák* antológia, az első jugoszláviai magyar könyv a második világháború után.

Ami pedig a másik két nemzetiségi magyar irodalmunkat illeti: a hagyománytörés fogalmát ajánló Tőzsér Árpád a maga ifjúságára visszarevedve tárgyilagosan és tárgyyszerűen végezheti el ezt a műveletet. Tündértavat láthat ott, ahol idők teltevel mocsárgözös lóp lett – a megszólalási módnak azzal a képies formájával élve, amelynek jegyében, a népi szürrealistákat követve költői pályája a hatvanas, hetvenes években indult. Noha a kulturális környezet s a művészetpolitika az idő tájt aligha teremtett idilli állapotokat – sem náluk, a csehszlovákiai, sem másutt, „a testvéri szocialista országok” magyar irodalma számára –, mégis van valami közös, ami az „ötágú síp” (bármennyire vitatott is e metafora) megszólaltatóit összekapcsolta. Ez pedig a mindegy, hogy mintaként, modellként vagy listaként tekintett kánon módosításának, akkori szóhasználatlaltal, súlypontváltoztatásának szándéka. Hozzátehető, hogy ez az akarat kevésbé vonatkozott, vonatkozhatott az irányvonal eltérítésére, a szocialista realizmus kijelölte út, a „fősodor” gátakkal való eltorlaszolására, mellékágak kikotrására. Ugyanakkor

szembetűnőek a különbségek a hagyományokhoz való ragaszkodásban, illetve ezek megújításának vágyában, „újjáértésében” is. Csak a két végletet jelezve: a jugoszláviai magyar irodalom messianisztikus hitű szervezője, a tudós, író Sinkó Ervin – mint jeleztük – már 1962-ben azt hirdette, hogy „ez a kis balkáni ország előőrse lett egy új szellemnek, egy új kultúrának”, „a saját perspektíváit világperspektívákká szélesítette ki” (idézi Szajbély Mihály: *Újvidék, hatvanas évek*. Jelenkor, 1992/7–8.). A kárpátaljai (az akkori szemléletet jelezve: kárpátontúli) irodalmunk vezéralakja, a műfajait tekintve is mindenható Balla László pedig még 1975-ben is Zalka Máté, Illés Béla, Hidas Antal, Gereblyés László, Madarász Emil és mások szovjetunióbeli tevékenységének kutatását és bemutatását tartotta elsődlegesnek (lásd *Hagyományok*. Kárpáti Igaz Szó, 1975. december 7.)

Ha ezek közé a pólusok közé soroljuk a másik két nemzetiségi irodalmunk hagyománybővítő, adósságtörlesztő vágyát is, akkor nemcsak a névsor, a mintalista hiányaira eshet fény, hanem az időbeli tagolásra is. A romániai magyar irodalomban csakugyan korán, már 1956 őszén megfogalmazódott az igény olyan alkotók – gyakori szóval élve – „ébresztésére”, akiknek munkásságáról a kiadók éppúgy megfélelkeztek, akárcsak a kritikusok, irodalomtörténészek. Panek Zoltán *Dsida Jenő ébresztése* című *Utunk*-beli vitáira s nyomában többek között Szócs István, Páskándi Géza hozzászólásai, nem utolsósorban Méliusz József *Vigyázat! Hamis angyal* című replikája világosan kijelölik azt a terepet, ahol a hagyományértés esztétikai-politikai műveletei annak idején elvégezhetőek voltak. A csehszlovákiai irodalomban ekkortájt már csak azért sem folyhattak le hasonló viták, mert fórum sem volt hozzá: a sokáig majd egyedülként létező folyóiratuk, az *Irodalmi Szemle* csak 1958 szeptemberében indul. Ez az állítás azonban csak féligazságot hordoz, hiszen az ötvenes évek sematizmusának kalodájából, a dogmatizmus bilincseiből itt is igyekeztek kiszabadítani az irodalmat, még ha igazolható is az a vélemény, amely Révai József fellépését akképp foglalta össze: a sematizmus ellen a sematizmus eszközeivel harcol. A felvidéki irodalmunkban – a jelzöt, persze, még véletlenül sem volt ildomos kitenni – Fábry Zoltán volt az, aki elsőként fogalmazta meg az igényt: *Kevesebb verset, több költészetet!*

Ez az 1955-ös cikk, akárcsak az *Utunk*-vita, ha elszigetelt kísérletek is, ám mutatják azokat az „első lépéseket”, amelyeket az 1953 és 1956 közötti években, az egykor a szocializmus „új szakaszának” nevezett időkből az irodalom autonómiájának visszanyeréséért tett meg „a közegellenállással megküzdve” az írók, szerkesztők

javarésze, s némileg alkalmazkodva hozzá az irodalompolitika. Sztálin halála után párhuzamosan azzal, hogy egyre-másra jelentek meg addig némaságra ítélt vagy némaságba burkolózó alkotók – Kassák és Szabó Lőrinc, Weöres és Pilinszky, a sor folytatható –, viták egész sora jelezte a kibeszéletlen írói gondokat. A peszsimista versekről, a nemzedéki kérdéstről, a realizmusról, aztán a szocialista realizmusról, a naturalizmusról, az irodalom pártirányításáról folytak az eszmecserék – jelzésszerűen érzékeltetve tán, hogy a mai értelemben vett paradigmaváltás vagy kánoncsere dolgában is a „szakadatlan dialógus” vezethetne eredményre (lásd *Történelmi jelen idő. Beszélgetések a magyar irodalom legújabb fejezeteiről*. Bp., RTV–Minerva. 1981).

A párbeszédnek ez az igénye aztán a hatvanas évek közepe táján erősödött föl mind itthon, mind a határainkon túl. Tózsér Árpád idézett, alcíme szerint a hatvanas–hetvenes évek magyar irodalmainak felvidéki nézőpontú retrospektíváját nyújtó előadása személyes példával is érvel: annak a vitaindító esszének a megírását indokolja, amelyik „dühös” volt a korszak hivatalos hurrá-optimista irodalomszemléletére, lelkendező tézisköltészetére. Az *Egy szemlélet ellen* (A Hét, 1963. március 31.) leglényegesebb gondolata azonban Fábry Zoltánnal, pontosabban az általa használt „valóságirodalom” fogalmával vitázott, vele szemben az „irodalom valósága”, később használt kifejezéssel, teremtett világa mellett érvelve. Nem véletlen, hogy a polémiát Fábry tanulmánya, az *Antisematizmus* zárta le, miként az sem, hogy a minták, példák listáján – a magyarországi irodalom helyett – a szlovák és cseh költői kísérletek szerepeltek. Valami hasonló folyamat játszódott le Jugoszláviában, a délszláv irodalmak kitüntetett figyelemével. Főleg az előbb az *Ifjúság* című újvidéki hetilap mellékleteként megjelenő *Symposion* (1961–1964), majd 1965-től az *Új Symposion* néven futott folyóirat körül tömörülők körében. A programok még fogalmazásmódjukban is egyezéseket mutatnak a régi paradigmával-paradigmákkal való leszámolás hevületében. A felvidéki Cselényi László imígyen szól: „Le kell számolnunk minden olyan elmélettel, mely kisebbségünket próbálja bizonygatni. Le kell számolni a Jókai-kultusszal, le kell számolnunk a pirosocsizmás népművésziességgel, le kell számolnunk az operett-kultusszal!” (*Érvekkel és indulatokkal*. Irodalmi Szemle, 1963/3.) A délvidekiek – hogy kicsoda, Bányai János, Gerold László, Utasi Csaba vagy Bosnyák István-e, nem tudni, mert név nélkül – afféle szerkesztői közös glosszában imígyen egyszer: „Fiatalkorunk kedves könnyűzenéje, bűvös operett, te halni

látszó, de csillogó igazi érzelem, ne hagyj el!” Másszor Fehér Ferencsel élcelődve tagadnak „mindent, ami Taska Gyuri-s, vajdasági életérzéses, Cefre Tóni-s, couleur locale-os, tópartias, provinciális primitivizmus” (lásd *Kontrapunkt*. Vál. Bányai János és Bosnyák István. Forum, Novi Sad, 1964, 322–330.)

Minden hasonlóság vagy egyezés ellenére a csehszlovákiai magyar irodalom mégsem tért rá olyan útra, mint a jugoszláviai. Mégsem tett egyeduralkodóvá egy új paradigmát, mégsem hirdette jelszóként: „Csak minél távolabb a közéleti kérdésektől”, mégsem következett be, hogy az érvényesülni akaróknak „frontáttörésük egyetlen lehetőségét a »tisztá irodalomban« kellett felismerniük” (lásd Utasi Csaba: *Vér és sebek*. Forum, Novi Sad, 1994, 268–269.).

A nemzedékké szerveződés Komlós Aladár említette feltételei itt mégsem teljesülhettek, elsősorban nyilván politikai okok miatt. Nem így Újvidéken, ahol a pályakezdőknek nemcsak közös eszményük volt, hanem közös legyűrendő ellenfelük is. Ráadásul a jugoszláv külön út programja miatt társadalom- vagy művelődéspolitikai retorzióktól sem kellett tartaniuk: nem volt akadály a annak, hogy – Sziveri János szavaival – a magyar nemzetiség közössége „módszeresen elveszejtett identitástudatú” közösség legyen. Az *Új Symposion* hagyománytörése így érte el, hogy irodalomfelfogása és -eszménye egysíkká lett. Úgy erősítette fel, tette egyedül hangzóvá a maga szólását, hogy másokat elnémított. A rendszerváltoztatás körüli időkben Bányai János eljutott annak a belátásához, hogy „durvák voltunk és történelmietlenek”, de el Tolnai Ottó is a szégyenig, írván: „Kétfelől fúrtuk a levegőt / s mint Szindbád a csontból a velőt / kiűtöttük a nemlétezőt”.

Az újvidékihez fogható paradigma- vagy kánoncsere másutt nem következett be, noha a romániai magyar irodalom hatvanas évekbeli fejleményeivel kapcsolatban Kántor Lajos egyenesen „korváltás”-t emleget. A *Forrás* első nemzedékének fellépéséhez, főleg Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos nevéhez (különös, hogy az újításban utánozhatatlan Páskándi Géza kimarad a sorból) köti ezt, vitatva is elfogadva az őket követőkkel összefüggő különbségtételt: „a *Forrás* második nemzedéke a nemzeti vonal, az első pedig az általánosan emberi és/vagy individualista”. Mint általában minden szembeállítás, sarkít ez is, hiszen a második nemzedék tagjait – Czegő Zoltántól Kenéz Ferencen, Király Lászlón, Farkas Árpádon át Vári Attiláig – sem jellemzi együttesen a népszolgálat ügyének és eszméjének vállalása, mint ahogy mintáikat sem csupán Illyés, Nagy László vagy Juhász Ferenc költészetében keresték, hanem például Kassák Lajoséban is. És még

valami: fanyaloghattak, sőt fel is háborodhattak ugyan a proletkulton, ám költői gyakorlatukat többé-kevésbé mégiscsak jellemezte az, amit önkritikusan a *Begyűjtött vallomásaim* Páskándi Gézája a magáéről mondott: „dzsoker versei”, „fregoli művei” a „ha akarom vemhes, ha akarom, nem” szellemében, az „egyed ide, egyed oda” jegyében születtek. Egyed a pártnak, egyed az esztétáknak – vagy fordítva. Már csak ezek miatt is elfogadhatóbb az első nemzedékbeli klasszikus, Szilágyi István nézete, aki a korváltás helyett az „értékmegáradás” fogalmát használja. Korosztályán és a fiatalabbakon túl az idősebbekre is tekintve: az olyan, megújulásra vagy hangváltásra képes alkotókra, mint például Kányádi Sándor, Szabó Gyula vagy Sütő András (lásd *Vissza a forrásokhoz*. Szerk. Balázs Imre József, Kolozsvár, Polisz, 2001.). A romániai magyar irodalmat a hetvenes években aligha a korváltás, sokkal inkább a sokszínűsége, sokszólamúsága, a paradigmák egymás mellett létezése juttathatta arra a magaslatra, ahol talán sohasem állt. Sem korábban, sem később.

A kárpátaljai irodalom *Forrás*-nemzedéke – a névazonosság lehet véletlen is – szintén a hangváltás igényével jelentkezett: Balla Gyula, Benedek András, (Vári) Fábrián László, Fodor Géza többségükben az ungvári egyetem hallgatói voltak, mikor az *Együtt* című kéziratos diákklapban 1965 során feltűntek, majd az írószövetség keretében a *Forrás* Stúdió „munkásai” lettek. A hagyomány szűk és dogmatikus értelmezésével, az „Ezer éve nem volt itt semmi” nemzettafóbia történelemhamisításával, a *Zengj hangosabban!*, a *Totális fényben* (mindhárom Balla László) forradalmi romantikájával szemben az erősen szociális és történelmi ihletettségű népköltészetben találtak fogódzókot önazonosságuk, személyes autonómiájuk megteremtésére törekedve. Hogy törekvésük milyen ellenállásba ütközött, annak a Kovács Vilmosnak a példájával lehetne érzékeltetni, aki 1968-as verseskötetében (*Csillagfénynél*) éppúgy tagadta a hurraóptimizmus létjogosultságát – „Dalolni nem tudok, hát kiáltok. / S néha álmodok egy lakhatóbb világot” (*Kísértés*) –, mint a *Holnap is élünk*-ben, sokáig kultikusnak tartott regényében. Ennek a forgalomból kivont, magyarán betiltott könyvnek az újdonsága leginkább a tematikájában rejlett: először adott hírt a málenkij robotra elhurcoltakról, az 1944–45-ös deportálásokról. Együttesen állítható, hogy a paradigmaváltáshoz kevés volt a tehetség, számszerűen is, a művészi erőt tekintve is – a hatalom, a párt ereje viszont töretlenül mutatkozik csaknem a nyolcvanas évek végéig.

Erős megszorításokkal ugyan, ám talán állítható, hogy a rendszerváltoztatásig, ha nem is békésen, de megfértek egymás mellett a különböző paradigmák; ha olykor

falsul, torzítva, de felhangozhattak más-más szólamok. Bizonyosságul idézhető két, egymástól talán időben s nem szemléletben távolabb álló vélemény: Faragó Vilmosé, illetve Szilágyi Ákosé. Az előbbi a kritikáról közzétett 1972-es munkaközösségi állásfoglalás – volt ilyen! – kapcsán jegyzi az *Irodalmi váltás* című cikkében (Élet és Irodalom, 1972. december 23.), hogy az irodalmunk „legjobb hagyományaiként számon tartott művek túlságosan direkt-társadalmiak voltak”, mert az irodalom olyasmit vállalt, ami „normális megosztású társadalomban a tudományra és a politikára tartozik”. Szerinte már ekkor eljött az idő, ami mások szerint a rendszerváltoztatás körüli években ismét eljött, hogy „az irodalomnak végre csak önmagát kell vállalnia”. Szilágyi Ákos szemléje is (*A lírától az epikáig*. Mozgó Világ, 1977. március) váltást emleget, bár ennek lényegét inkább a műfajváltásban jelöli meg; és az epika a korábnál „sokkal gazdagabb és sokkal kritikaibb valóság-elsajátításában” látja. „Az irodalom egyre többet gondolkodik – írja poétikai s ideológiai szempontból is nehezen értelmezhető módon –, s egyre inkább megismerni akarja a világot, s nem mindjárt, nem egyetlen gesztussal keresztülhúzni, újból megalkotni, megsemmisíteni vagy kitalálni.” Azután arra tér ki, ami igazából csak napjainkban lett a „diskurzusok” tárgya: „A nemzet mint elvont eszme egyre kevésbé jelenti a művészi ábrázolás kiindulópontját, s ez az epika új fellendüléséhez kedvező talajt teremt.” A lírában viszont úgy érzékeli – s itt három nevet említ, Kiss Benedekét, Kovács Istvánét és Utassy Józsefét –, hogy mindenekelőtt a lírai hős romantikus-szenvelgő tartása, halálra vált komolysága jut kifejezésre, s hogy a „papos retorika”, a „pántragikus nemzetközponitű felfogás” más művelőinek sincs humoruk. Elmarasztaló véleménye, főleg a nemzetközponitű irodalomszemlélet dolgában, az idők előre haladtával mind inkább fölerősödik, s visszhangra lel.

Ritkán szokták idézni azt a kollektív tanulmányt, amelyet a párt (ekkor már nem MDP, hanem MSZMP) felkérésére egy munkacsoport készített *Tizenöt év magyar irodalma (1957–1972)* címmel (Literatura, 1974. március), s amelyik előljáróban hangsúlyozza: az elmúlt esztendőkből „egy szakasz zárult le és egy újnak a körvonalai mutatkoztak meg”. A tanulmány két végétől óvott – az érvelés évtizedek múlva, napjainkban is fel-felbukkan. Az egyik, elég homályos megfogalmazásban: a jellegében és eszközeiben meg nem nevezett vatesz-író romantikus eszményének szembeállítására a voluntarista „munkamegosztás”-sal – a voluntarizmuson azt értve, hogy az irodalom társadalmi elkötelezettségének elvét frázissá teszi. A másik véglét: az irodalom au-

tonómiájának programját „puszta nyelvi tevékenységgé és individualizmussá szegényíti”. Előírászerűen, mintegy parancsként hangzik el az évtizedekig visszhangot verő bejelentés: „Aki igényt tart a közösségi író szerepére, annak társadalomban, népben, nemzetben kell gondolkodnia.” Bár az igények bejelentésének módjáról és helyéről nem tudósítottak, az mégis vélhető, hogy a fellebbviteli fórum a három T-re épülő művészetpolitika volt. Azaz, aki akár tíz év múlva is látványosan mosolygott és fintorgott a „közösségi író” eme szerepén, az odasorolhatta magát hosszú ideig, legalább öt évig a türtek csoportjába, hogy aztán hirtelen, ripsz-ropsz a támogatottak között forgolódhasson – például az egyensorozatban kiadott művei alapján. Esterházy Péternek a posztmodern csapást kijelölő mondatait lehet idézni, a *Kis Magyar Pornográfiából*: „S megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítványban. Nem mert hazátlan bitang. Hanem mert ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben, ha meg egy kicsit se jó, akkor hiába mondja: csak cifrázza... A hazaszeretet minőség kérdése.”

(*A posztmodern áttörés*) A lényegét tekintve mindmáig több-kevésbé jellemző s meghatározó volt az a három fő tendencia, amit Görömbei András összefoglalása, *Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában* részletez (In: *Azonosság-tudat, nemzet, irodalom*. Bp., Nap Kiadó, 2008, 17–32.). A személyiség autonómiájának, szabadságának védelme csakúgy szót kaphatott (mind-egy, tárgyias-objektív hangon avagy a „képromantika” formuláival), mint a szétdarabolt, szétszórt magyarság összetartozás-hitének igénye-reménye (mindegy, áltörténelmi regényekben vagy a kihalófélben lévő dokumentumprózában), párhuzamosan a „magyar nemzetellenes történelmi tudat” korrekciójával.

A „forradalmak” (a „bársonyos”, aztán a romániai) azonban a sorsvállaló irodalmakat mintegy ellenforradalmi szerepbe süllyesztették. A diktatúrák bukása után elkerülhetetlen feladatként tűzetett ki „az értéktudat kritikája és az őszinte önreflexió”. Cs. Gyimesi Éva az elsők között volt ennek a paranccsal fölérő igénynek a megfogalmazásában (lásd *Értéktudat és önreflexió*. Korunk, 1992/8.), hangoztatva, hogy azok a művek és életművek, amelyek „ideológiát hordozhattak azzal is, ha bennük a mi-tudat kifejeződött”, válhattak ugyanolyan „összetartó erővé”, mintha „a betiltott nemzeti szimbólumokat helyettesíték”, sok esetben mégsem a „mű önértéke” révén hatottak.

A váltás (vagy inkább törés) azért is vált elodázhatatlanná – nyilvánítja ki Boka László (*Kanoninázicó és a „szerzői arc” az 1957 utáni erdélyi magyar irodalom*

magyarországi recepciójában. Látó, 2001. július) –, mert „a népi-realista és a kollektív eszmék [...] egy különös nemzetiségi keretbe foglalva művészetidegen normarendszerbe kényszerítették az irodalmat”, pedig az – szerinte, nem így a *Forrás*-nemzedékek szerepéről vitázók idézett véleménye szerint – 1957-tel lezárt „egy sematizmussal és irodalmi profétizmussal jellemezhető korszakot”. Boka tudni véli azt is, hogy Magyarországon „a népnemzeti irodalompolitika” volt uralmon, s ez határozta meg a maga anyaországi kánonjával a romániai magyar irodalmi életet is, mégpedig úgy, hogy ez „a »rábízott« értékonzervativizmus egyben végleges leszakadást is jelenthet a nemzetköziségtől és az új magyarországi diskurzusoktól is”. Ráadásul a „népi mandátummal” rendelkezők „hatalmi módszerekkel száműzték” „az autonóm művész kritikusi magatartását választók műveit”. Ceausescu-diktatúra ide, „bolsevik beállítottság” oda, mégis lett volna hát mód autonóm művészi létre s kritikai magatartásra. S nyilván így születhettek a szocialista Románia magyar irodalmának azok a „valós értékei”, amelyeket azonban elfedett a „népnemzeti” ideológia, illetve a szerzők körül kialakított mítosz.

Az értéktudat – Révai József egykori szavával – „átállításának” szándéka s biztos hite hasonló magabiztossággal kapott hangot a (cseh)szlovákiai magyar írók között is. Grendel Lajos már 1989-ben kijelentette, hogy „a Dobos László, Duba Gyula és mások nevével fémjelzett prózamodell nem lesz, és nem is lehet kánonja prózáírásunknak” (lásd *Hagyomány és korszerűség a csehszlovákiai magyar prózában*. In: *Elszigeteltség vagy egyetemesség*. Regio Könyvek 3. Bp., 1991). Két év múlva a *Rosszkezdem naplója* (*Új Forrás Könyvek 11*. Tatabánya, 1992) 1991. februári bejegyzésében a névsort kiegészítve – Gál Sándorral, Mács Józseffel és másokéval – belátja ugyan, hogy „a szlovákiai magyar irodalom irányzatosságának volt egy kevés létjogosultsága”, mert erősítette a magyar kisebbség azonosságtudatát, ám a rendszerváltozással a helyzet is megváltozott. „Nem az irodalom dolga, hogy fölvesse ezeket a kérdéseket, hanem a közírásé és a társadalomtudományoké” – jelöli ki a kompetenciákat s a munkákat. Grendel után nem sokkal Hizsnay Zoltán is megfogalmazta a maga (elő)ítéleteit beszédes című pamfletjében (*Vízilovak és más totemállatok*. Irodalmi Szemle, 1991/7.). A hatvanas-hetvenes évek Juhász Ferencsel, Nagy Lászlóval, Ilylyéssel, Csoórral és Sütő Andrással azonosított „népies stílmantikája” szerinte „a mítoszteremtő irodalmi hév mellett kialakított egy sajátosan áporodott, hangzatosan semmitmondó publicisztikai műfajt”, amivel párhuz-

osan megszűnt még a „délbáb-lebegésű félenmeddig való reflektivitás is”. Irodalmuk – állítja – „importált némi nemzeti ideológiát, szentimentális népi sorstudatot, egy kevés árvalányhajás szelíd magyar tájat, közép-európaiságba csomagolt monarchia-nosztalgia, trianoni sokkot, egy kis diszkrét csomagolástechnikát, másra nem volt sem szüksége, sem ideje”. Idegenkedését fejezi ki minden ellen, ami kollektív, mert az szerinte szükség-szerűen vezércentrikus. „Aki mások érdekében beszél, az mások nevében és mások helyett beszél – marasztalja el a »közösségi író«, hozzátéve: aki csak a maga nevében szól, azt nem rendeli maga fölé semmilyen közösség, az kívülálló, szuverén valaki maradhat.” Ismét csak ama Boka felhozta autonómia, szuverenitás – ha nem is a kisebbségé, de a kisebbségi emberé.

A nemzetköziségtől való leszakadás eléggé megfoghatatlan félelme nyugtalanítja Mizser Attilát is, a beszédes című *Devizaárfolyamok* szerzőjét (Magyar Napló, 2010. június), Tözsér Árpád viszont kissé másképp vélekedik. Naplójegyzeteinek egyikében (*Varjak az akasztóhegyen*. Forrás, 2013. január) előbb azt részletezi, hogy az egyetemes magyar irodalom kánonját, értékrendjét tekintve a „budapesti irodalom” éppen olyan, mint a dél-vidéki, a kárpátaljai vagy a hajdúnánási, majd indulatosabb lesz. „Nekünk pedig Pozsonyban, Kolozsvárott, Újvidéken és Ungváron továbbra is a budapesti provincializmus fogja elmagyarázni, hogy mi a világirodalmi kánon” – fakad ki.

Az effajta kánonokkal kapcsolatban elgondolkodtató Jánosi Zoltán felvetése. Ardamica Zorán *Perspektíva-váltás a szlovákiai magyar irodalomban* című monográfiáját elemezve a *Perspektíva-e a váltás?* című kritikája (Hitel, 2010. május) azt veti föl: „a kisebbségi beszédmódtól való távolodás” valóban erény-e, érdem-e, amikor Közép-Európában új nemzetállamok sora jött létre, új kisebbségi csoportokat hagyva, illetve „teremtve”. Hozzá még a posztmodern egyetemes elmélete sem az olyan merev tézisek felmondásánál tart, mint amelyekkel igazolható lenne „a Duna-völgyi magyar posztmodernnek a szociális, morális, társadalmi és történelmi erőterétől való” távolságtartása.

A másik két kisebbségi irodalom, a Tözsér jelölte újvidéki és ungvári esetében eme távolságtartás korántsem ekkora. S a harci kedv is csillapodóban. Ami azért is feltűnő, mert – igaz, játékos szöfűzéssel, illetve tipográfiaival – „a (poszt)modern (?) fordulat évé”-t Bányai János, ha némi túlzással is, de okkal köti az *Új Symposion* indulásához, 1965-höz. Ehhez képest a kilencvenes éveket követő két évtized akár a „visszafordulás” vagy inkább a körültekintés ideje is lehet. Annak a belátásáé, hogy

a kisebbségi irodalmak értelmezésekor – miként ezt Bányai újabb tanulmányait értelmezve Pomogáts Béla vizsgálja (*A megértés stratégiája*. Új Forrás, 2000. március) – két téves úton indulhatni el. Az egyik a túlértékelés, miszerint a kisebbségi közösség nemzeti önazonosságát az irodalom tartja fenn, sőt az felel érte, a másik, hogy az irodalomnak csak esztétikai jelentősége lehet, közösségi, erkölcsi küldetése nem. A *Kisebbségi magyaróra* című kötet, illetve a *Lehetséges-e a kisebbségi irodalmak (modern, posztmodern) „teóriája”?* című tanulmány szerzője Pomogáts szerint eljutott oda, mint aki el tudná fogadni René Welleknek és Austin Warrennek az irodalmi értékek kettős dimenziójáról vallott felfogását. Eszerint a művészetnek, így az irodalomnak is két arcúta van, egy esztétikai és egy erkölcsi – egyrészt „ön-cél” vezérlő, ezért pusztán esztétikai tényező, másrészt azonban „közösségi rítus és kulturális kötőerő” is, egy emberi közösség identitásának kinyilvánítása.

Az esztétikai-poétikai területeken folytatott harcok után csillapodóban a személyi küzdelmek, pozíciókkal, státuszokkal összefüggő harcok heve is. A személyeskedéseké, amelyek indulatos voltát jól érzékeltetheti egyfelől Hornyik Miklós levele Bányainak „a főállású magyarok ügyében” (*Határsértés*. Bp., Ister, 2002), ahol is a címzettet mint volt „főállású jugoszlávot” egyrészt szembesíti azzal, hogy ő is mint a „jugoszláv eszme (és a komparatistikai tudat) apostolai immár elszegődhetnek – hogyan is mondaná Kassák? – szivarvégszedőnek”, másrészt a fejére olvassa, okkal, hogy a jugoszláviai magyarság dolgaihoz, problémáihoz „európeér módjára” közeledett, mondván, „emberi sorskérdéseink vannak, és ezek lehetnek többségié is meg kisebbségié is, sokban nem különböznek”. Hogy Bányai és hozzá hasonlóan Tolnai Ottó és mások főleg a „nemzeti önfeladás irodalmi eszméjé formálásában” szereztek érdemeket – ezzel az ítélettel javarészt egyetért a rendszerváltoztatás kori idők legszorgalmasabb jugoszláviai-szerbiai magyar bajvívója, Vajda Gábor is. Az ő két vastag kötetű, a *Remény a megfélemlítettségben*, illetve *Az autonómia illúziója* (Szabadka, Magyarországi Tudományos Társaság, 2006; 2007) alcímében *A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1972–1989)* dokumentumok és személyes példák bőségével illusztrálva a politika és az irodalom viszonyát, folyton visszatér annak a „csúcstörténelmes”-hez, amelynek vezérért Bori Imrében jelöli ki, bűnükül róva fel, hogy „megalkudott a kommunista hatalommal, sőt hívévé vált”. Hogy az újvidéki egyetem magyar tanzséke, főleg pedig az avantgárd, jelesül az *Új Symposion* szálla a szemében, ezt többen észrevették és kifogásol-

ták. Könyveit a legaprólékosabb vizsgálatnak az vetette alá, akitől talán a legkevésbé várta volna: Tomán László az *Eszme- és irodalomtörténet: elfogultság és egyoldalúság* című bírálatában (*Létünk*, 2008/3.).

Mint alapvető munkájában Eperjesi Penckófer János taglalja (*Tettben a jellem. A magyar irodalom sajátos kezdeményei Kárpátalján a 20. század második felében*. Bp., Magyar Napló, 2003), Kárpátalján is megtörtént ugyan a „kényszerű és deklarált szemléletváltás”, itt is tért hódított az új nyelvi magatartás, ám ezeket a – könyv alcímének állítása szerint – inkább csak mint kezdeményeket, nem pedig mint eredményeket lehet számba venni. Az elfogult ítélkezés itt is dívott, a valóságra való vonatkoztatás, a nemzeti(ségi)-népi önazonosság, a hagyományos költőszerep itt is polémiák tárgya lett. Ennek szemléltetésül elég két véleményt citálni. Cséka Györgyét, aki a kárpátaljai magyar irodalom tíz esztendejéről, az 1988 és 1998 közötti időkről írván (*Pannon Tükör*, 1999/1.) úgy látja, hogy „a hatalomnak ellenálló, ellene (szolidan) lázadó, »igazmondó«, »szolgáló«, »magyarságot őrző« művek [...] halálcsókban forrnak össze azzal, ami ellen, amivel szemben megfogalmazták magukat”. Különválasztani e kétféle hagyományalkotásait csak irodalmon kívüli – morális, politikai – szempontok szerint lehet, és a „kommunista irodalompolitikát (túl sikeresen) kiszolgáló” művek magukkal rántják a feledésbe „az egyébként ideológiájukban rokonszenves, igazukat, identitásukat megfogalmazó, »szolgáló« alkotásokat”. Balla D. Károly példája a másik: a nyolcvanas évek végén Elek Tibor szerint (*Akinek arcára fagyott a dacból vállalt misszió*. In: *Uő Helyzettudat és önismeret*. Felsőmagyarország–Tevan, Miskolc–Békéscsaba, 1997) egybeforrva a maga nemzeti kisebbségével, „mintegy a közösség nevében szólal meg”, hogy rá pár évvel *A hontalanság metaforái* szerzőjeként már irodalma kerékkötőjét lássa abban, ha írónak „megmarad kisebbséginek, sorsverésesnek, nyelvművelőnek, identitáspallérozonak, nemzetmentőnek”.

(*Antiutópia - posztmodern után*) Vagy minden a befogadáson, illetve az értelmezésen múlna? Azon, amit a Boka László hivatkozta Roland Barthes állít egy helyen, hogy ugyanis az irodalmat értelmező tevékenység maga az irodalom, vagyis a „hivatásos” értelmezők, akadémikusok, tudósok, kritikusok lehetnek az irodalom fő letéteményesei, ők dönthetnek paradigmákról s kánonokról. Az író valóban kiüzettette az irodalomból? De hasonlóképpen, ki az olvasó is? A hallgató lépne a helyébe? – legalábbis a slam poetry, az új költészeti mozgalom hívei és szószólói szerint. Már ha valóban azért fordult a figyelem e fellépési forma mint jelenség

felé, mert a szereplők úgy érezték, hogy korábban a befogadók „eluralkodtak a szövegen”. Hogy a „végtelenül belterjes, feleslegesen túlbonyolított nyelven kommunikáló és a valóságtól teljesen elrugaskodott irodalmi élet helyett” szükség van „valami nyers, valóságos, és ami a legfontosabb, érvényes” dologra – ahogy ezt egy cikkíró összefoglalta (Ficsor Benedek: *A slam poetry átalakítja az irodalmi közönséget*. Magyar Nemzet, 2013. december 20.).

A befogadás demokratizmusa nevében létrejött „ízlésdiktatúra”, a belterjes beszéd miatt tehetett szert sikerrel az olyan vállalkozás is – a Nyáry Krisztián „irodalomtörténetei” –, amely nemhogy visszalopta, hanem előnyhöz juttatta a posztmodern irodalomértés elhanyagolt, lemosolygott tárgyát, a szerzői életrajzot, társadalomképet. Még ha ez utóbbiak filológiai hitelességét, elemzői alaposságát érheti is egy-két vajon.

Ott van aztán a belterjesség mellett a külterjesség is. Ács Margit a hely megjelölése nélkül idézi Szegedy-Maszák Mihálynak, *A magyar irodalom történetei* főszer-

kesztőjének egy gondolatát: a „kulturálisan, nyelvében egységesülő világ új elvárásokat támaszt a nemzeti kultúrák hagyományvilága iránt”, és „a nemzeti mint olyan fennmaradása nagyrészt az ilyen elvárásoknak való megfeleléstől függ; át kell tehát értelmezni a nemzeti hagyomány öröklött fogalmát, hogy eltávolodhassunk a nemzetállam teremtette hagyományoktól, közelebb kerülve ezáltal a művelődés nemzetközi eszményéhez”.

Túl azon, hogy mind a politika, mind az irodalomtörténet már jó ideje az államnemzet helyett a kultúrnemzet fogalmában és szerepében gondolkodik, ha publicisztikai stílusra hangszerelve is, de egy szólamként fölvethető: vajon miképp lehet közel kerülni a művelődés Szegedy-Maszák Mihály emlegette „nemzetközi eszményéhez”? Bármi legyen a jellegzetessége ennek az eszménynek, a magyar irodalom nem lehet áldozat a kulturálisan egységesülő világ oltárán. Nem következhet olyan hagyománytör(tén)és, amely paradigmaváltás helyett irodalmunk egészének leváltását hozná magával.